

Roy P. Mottahedeh

*Loyalty and Leadership
in an Early Islamic Society*

I.B. Tauris&Co Ltd, London&New York 2001,
xiii + 209 s.

Ahmed Tahir NUR

Abdullah Said ARI

Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve
Uluslararası İlişkiler Bölümü Lisans Öğrencisi

Roy P. Mottahedeh tarafından kaleme alınan *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society (Bir Erken Dönem İslam Toplumunda Sadakat ve Riyaset)* başlıklı eser, hicrî IV. ve V. yüzyıllarda bugünkü Batı İran ve Güney Irak'ta yaşayan Büveyhîler üzerine yapılmış bir sosyal tarih çalışmasıdır. Hilafet kurumunun İslam dünyasının genelindeki siyasî nüfuz ve askerî gücünü yitirmeye başladığı dönemde varlık gösteren Büveyhîler idaresindeki toplumun, "kargaşaya mahal bırakmayan bir esneklik ve katı sınıf ayırımına yol açmayan bir düzenlilik" arz etmesi, yazarı bu toplumu analiz etmeye yönelten en önemli saik olmuştur. İnceleme birimi olarak bireyi esas alan çalışma; kişilerarası ilişkiler ve belli bir gruba aidiyet hissi çerçevesinde oluşturulan sadakat bağı ile bu bağın üzerine kurulan liderliğin (*riyâset*) siyasî hayatı nasıl şekillendirdiği üzerine yoğunlaşmaktadır (s. 3). Yazarın bu çalışmadaki temel amacının diğer toplumlarda görülen lonca, kilise, kast gibi sosyal kurum ve tabakalara sahip olmamalarına rağmen bu toplumun nasıl olup da topraklarını fethetmeye gelenleri bile kendi bünyelerine katan ve nesilden nesile aktarılabilen esnek bir sosyal düzen kurdukları sorusuna cevap bulmak olduğu söylenebilir.

Kitabını dört ana bölüm şeklinde tanzim eden Mottahedeh, genel tarihsel bir çerçeve çizdiği birinci kısımda imamet tartışmalarında sıkça başvurulan bir hadisi esas alarak bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber Veda Hutbesi'nde kendisine bağlı kaldıkları sürece Müslümanları koruyacak hususlar olarak Kur'an, Sünnet ve Ehl-i Beyt'e işaret etmiştir.¹ Yazara göre farklı İslam siyaset teorileri, hadiste geçen bu üç koruyucu unsurdan hangisinin daha önemli olduğu hakkındaki ihtilafın bir yansımasıdır (s. 7). Bu teorilerin iki ana kolu olan Sünnî ve Şîî mezheplerinin öncülerinin, vasıfları konusunda farklı ölçütler getirmekle beraber, Müslümanların tek bir lidere sahip olması gerektiği hususunda hemfikir oldukları görülmektedir. Fakat hicri IV. yüzyıla geldiğinde Abbasî halifesinin siyasî gücünü büyük ölçüde yitirmesi ve merkez dışı bölgelerde Büveyhîler gibi çeşitli emirliklerin ortaya çıkmasıyla, tek halife etrafında birleşme fikri vakayla uyumunu kaybetmeye başlamıştır. Yeni kurulan emirlikler Abbasî halifesinin dinî otoritesini -genelde- tanımakla beraber kendi bölgelerinde bağımsız siyasî birimler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Siyasî otoritenin farklı merkezlere dağılması, dönemin düşünce hayatının tek tip bir yapıdan sıyrılarak farklılıklara açık bir mahiyet kazanmasına zemin hazırlamıştır (s. 28).

Mottahedeh "Kazanılmış Sadakatler" adlı ikinci bölümde ahit, yemin, nimet ve patronaj gibi kişisel sadakat kurma vasıtalarını incelemektedir. Genelde emirlerin kendi aralarında yahut emirler ile yüksek rütbeli görevliler arasında yapılan ahit (*oath*), Allah'ı şahit tutarak karşılıklı sadakat sözü verilmesidir. Tebaanın halifeye ya da emire biat etmeleri de ahit kapsamında değerlendirilmektedir. Yapılış tarzı itibariyle ahide benzeyen yemin (*vow*), tek taraflı bir sadakat beyanı olması ve siyaset alanında daha az yer bulması bakımından ahitten ayrılmaktadır. Ahit ve yeminlerin bağlayıcılıkları, temel olarak Allah'ı şahit tutarak yapılmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Bunların bozulmasının halk nezdinde kötü görülüp itibar kaybına yol açacağı korkusu da, ahit ve yeminlerin bağlayıcılıklarını artıran bir unsurdur. İslam'daki nimet (*ni'me*) anlayışına da bu dönemde sadakat bağı kurmada sıkça başvurulmuştur. Kur'an'da Allah'ın nimetini tanımanın kulluğun bir gereği olarak sunulmasına atıfla Büveyhî emirleri sağladıkları nimet karşılığında halkın sadakatini talep etmişlerdir. Fakat halkın, kendi iradesiyle yaptığı biate nazaran emirin sunduğu nimete karşı daha zayıf bir bağlılık hissettiği söylenebilir. Nimet üzerine kuru-

¹ Mottahedeh, bu hususların, bir rivayette Kur'an ve Sünnet, bir diğesinde ise Kur'an ve Ehl-i Beyt olarak geçtiğini belirtmektedir (s. 7).

lan daha hususî bir bağ olan patronaj (*istînâ*), makam sahibi kimsele-
rin belli kişileri küçük yaşlardan itibaren himaye edip yetiştirmesidir.
Patronaj, efendi ve yetiştirilen kimse arasında ciddi ve sağlam bir sa-
dakât bağı kurmaktadır. Özellikle asker yetiştirmede kullanılan bu sis-
tem Büveyhîlerin bölgelerinde istikrarlı bir siyasi düzen kurmalarında
etkili olmuştur.

“Kategoriye Bağlı Sadakatler” adlı üçüncü bölümde yazar insanla-
rın kendi iradeleri sonucu değil, bir toplumsal gruba aidiyetleri çer-
çevesinde sahip oldukları sadakat bağlarını incelemektedir. Kişinin
toplumsal konumu, sahip olduğu *neseb* ve *haseb* üzerinden belirlen-
mektedir. Neseb kişinin soyundan gelen, haseb ise kendi eylemleri ile
kazandığı itibar ve konumu ifade eder. Kişinin toplumda bir mevkiye
gelmede babasının itibarından yararlanması (*übüvve*) nesebin bir ör-
neğidir. Fakat neseb, nihaî bir ölçüt değildir; zira bu yolla makam sa-
hibi olmuş kişi iyi hasebe sahip olduğunu gösteremezse şahsî itibar ve
toplumsal mevkiini kaybedebilmektedir. Ayrıca servet anlamına gelen
nasîb de kişinin toplumdaki yerini belirlemede kullanılan bir kıstastır.

Yazar, dönem kaynaklarının terminolojisini kullanarak yaptığı top-
lumsal grup analizine kâtip ve asker sınıfıyla başlamaktadır. Hem
hükümdarın yakınında olmaları hem de mevcut kaynakların büyük
kısmının bunlar tarafından kaydedilmiş olmasından dolayı asker ve
kâtipler, haklarında en fazla bilgi sahibi olunan gruplardır. *Übüvve* yo-
luyla seçilen kâtipler, ırklarına göre orduya alınan askerlerle beraber
toplumdaki havâss kategorisini oluştururlar ve mevkilerini korumak
ve ortak çıkarlarını devam ettirmek için birbirlerine ve hükümdara sad-
dık kalırlar.

Toplumdaki “avam” kategorisini teşkil eden zanaat erbabı ve esnaf
gruplarının da, tıpkı asker ve kâtipler gibi belli ortak çıkarlar etrafın-
da sahip oldukları karşılıklı sadakat bağları vardır. Bununla beraber
kasap, kumaşçı ve tüccar gibi esnafa dair verilen örneklerde bu gibi
meslek erbabı arasındaki sadakat bağının kurulmasında, ortak men-
faatler kadar karşılıklı muhabbet ve anlayışın da etkisi olduğu vurgu-
lanmaktadır. Büveyhî toplumunda lonca benzeri bir teşkilatlanmanın
görülmemiş olması da, meslek erbabı arasındaki ilişkilerin, ortak çı-
karlardan ziyade karşılıklı muhabbet ve yardımlaşma esasına göre yü-
rütüldüğünü göstermektedir.

Büveyhîlerde halkın yönetim nezdinde temsili, toplumda öne çıkan
grupların ileri gelenleri (*reis*) aracılığıyla sağlanmaktadır. *A'yân* adı
verilen bu reisler; tüccar gruplarının, kabile ve yerel toplulukların li-
derleri ile şehir ahâlisinin önde gelenlerinden oluşmaktadır. Dönemin

hükümdarları, halkı etkileme güçlerini gözönünde bulundurarak ahitleşme ve “nimet” ihsan etme yoluyla *a'yân*ların sadakatini kazanmaya ihtimam göstermişlerdir.

Bu bölümde son olarak ilim adamlarına özel bir yer ayıran yazar, ulema arasında riyasetin resmî bir atama ile değil, farklı mezhep müntesiplerinin kendi içlerinde görüş birliği ile bir kişiyi reis seçmeleri şeklinde olduğunu belirtmektedir. Müellife göre ulema, toplumdaki diğer gruplar gibi sınırları belli bir “kategori” oluşturmamaktadır. Bunun sebebi, farz olan ilmin yaygın bir şekilde tahsil edilme imkânının bulunması ve dolayısıyla ilim adamlarının farklı meslek sahibi kimseler arasından çıkmasıdır. İnsanların meslekî farklılıklarına rağmen buluştukları ortak payda olması sebebiyle ilim, toplumsal gruplar arasındaki ilişkiyi güçlendirici ve esnekliği artırıcı bir role sahip olmuştur.

Mottahedeh, “Adalet, Hükümdarlık ve Toplumun Yapısı” başlıklı son bölümde hükümdarın toplumsal düzeni korumada ve adaleti toplumsal düzeyde tesis etmedeki rolünü ele almaktadır. Büveyhilerin idaresindeki toplumda, özgürlük arzusunun toplumun her bir ferdi için bir tehlike olduğu ve eğer bu arzu bir otorite tarafından engellenmezse insanların başkaları üzerinde baskı kurmasına sebebiyet vereceği düşünülmektedir (s. 175). Toplumun baskı altında olmaması için insanların, farklı toplumsal kategorilere aidiyetlerinden doğan karşılıklı sorumluluklarını gözetmeleri ve bir gruba olan bağlılıklarını diğerine tercih ederek, o grubun menfaatlerini öne çıkarmaktan kaçınmaları gereklidir. Bu ise ancak toplumsal kategorilerin üstünde yer alarak her gruba eşit mesafede duran ve bu gruplara sadece hak ettiklerini veren “âdil” bir hükümdar tarafından sağlanabilir. İnsanlar arasında hakem vazifesi gören hükümdarın adaletten ayrılması ihtimali her zaman vardır. Ancak bu durum, kargaşaya yol açabilecek olan hükümdarsızlığa yeğ tutulmuştur.

Yukarıda anlatılan bütün işlevlerine ve önemine rağmen hükümdarlık, İslam’ın kaldırıp yerine halifeliği ikâme ettiği bir kurum olmasından dolayı bir şekilde yeniden tanımlanması gereken problemlili bir kavramdır. İslam inancına göre “mülk”ün sahibi Allah’tır ve O, bu mülkü dilediğine emanet olarak verir. Halifeler de hükümdarlardan farklı olarak mülkün sahibi olma iddiası taşımadan insanları yönetirler. Bu farktan dolayı, Büveyhî döneminde hükümdarlığın “mülk” anlayışı ile uyum içerisinde olan yeni bir yorumuna ihtiyaç vardı ve bu yorum, yazara göre, “devlet” kavramıyla sağlanmıştır. Devlet, Allah’ın mülkü emanet olarak verdiği delalet eden bir kavramdır. Büveyhî hükümdarları da devletlerinin Allah tarafından sadece O’nun bildiği

sebeplerden ötürü kendilerine bahşedildiğini iddia ederek meşruiyet kazanmaya çalışmışlardır.

Mottahedeh'ye göre Abbasiler döneminde halifeler devletlerinin Müslümanları kurtuluşa götürecektir İslam devleti olduğunu iddia ederek hem devlete dinî bir boyut kazandırmışlar, hem de halkın devlete karşı daha fazla sorumluluk hissetmesini sağlamışlardır. Büveyhîlerin, Abbasilerden farklı olarak devlet ile halk arasındaki ilişkinin dinî boyutlarına değinmeyip yalnızca mülkün kendilerine bahşedildiği hükümdarlar olduklarını vurgulamaları, hem devletin tebaasına karşı kendini daha az sorumlu hissetmesi, hem de halkın hükümdara karşı halifeye olduğundan daha az ahlakî sorumluluk duymasına sebep olmuştur. O dönemde sıkça görülen ayaklanmalar bu bağlılık hissini zayıfladığının bir kanıtıdır. Devlet ve halk arasındaki ilişkinin zayıfladığı bu dönemde kitabın ikinci ve üçüncü bölümlerinde bahsedilen sorumluluklar ve sadakatler, devletin merkezîliğini kaybetmesine rağmen insanları bir arada tutan bağlar olmuşlardır.

Mottahedeh dönemin toplumsal yapısını modern sosyal bilimlerin kavram ve teorileri ile değil de birincil kaynaklara dayanarak ve dönemin insanların kendilerini tanımlarken kullandıkları terimlerle açıklamaktadır. Yazarın bu tercihi Müslüman toplumları inceleyen birçok Batılı tarihçinin sahip olduğu anakronik bakış açısından kaçınmasını mümkün kılmıştır. Ancak başvurduğu kaynakların büyük bir kısmının devletin çeşitli kademelerinde yer alan kimselerin kayıtları olduğu göz önünde bulundurulduğunda, yazarın oluşturduğu toplumsal kurgunun dönemin elit tabakasının bakış açısını yansıttığı öne sürülebilir. Kitabın önsözünde bu duruma değinen yazar, bu eleştiriyi kabul etmekle beraber mezkur kaynaklardan yola çıkarak bir sosyal kurgu yapmanın "makul bir varsayım" olacağını belirtmektedir. Bununla beraber, kitapta verilen örneklerin hep yazarın iddiasını destekler nitelikte olması, bu kurgunun ne ölçüde sosyal gerçekliği kapsayıcı olduğu sorusunu akla getirmektedir. Bu durum, yazarın sadece olumlu örnekleri ön plana çıkarmasından yahut devlet adamlarının yazdıkları eserlerde yalnızca olumlu örneklerin yer almasından kaynaklanabilir.

İlk bölümde bahsedilen ahitleşme ve yeminin toplum tarafından ne derece önemsendiği ve günlük hayatta ne kadar kullanıldığı meselesi ise tartışmaya açıktır. Bu kavramların başka araştırmacılar tarafından şimdiye kadar yazarın yüklediği işlevleri kapsar şekilde yorumlanmamış olması, bunların toplumsal hayatta etkili araçlar oldukları iddiasının daha ileri çalışmalara konu edilmesini gerektirmektedir.

Kitabın temel iddiası olan Būveyhî toplumundaki düzenlilik de ayrıca sorgulanması gereken bir husustur. O dönemde sıklıkla rastlanan hükümdar değışiklikleri ve isyanlara dayanarak toplumun aslında o kadar da düzenli bir yapı arz etmediğı söylenebilir. Yazarın varsaydığı gibi bir düzenliliğın gerçekten olup olmadığı kadar şayet varsa bu düzenliliğın kaynağının ne olduğu da üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

Mottahedeh'nin günümüzde çok fazla nitelikli eserin bulunmadığı İslam sosyal tarihi alanında ufuk açıcı bir eser ortaya koyduğu söylenebilir. Hem usulü hem de muhtevasıyla bu alanda yapılacak çalışmalara örnek teşkil edebilecek bu eserin tercüme edilmesi Türk okurları için büyük bir kazanım olacaktır.